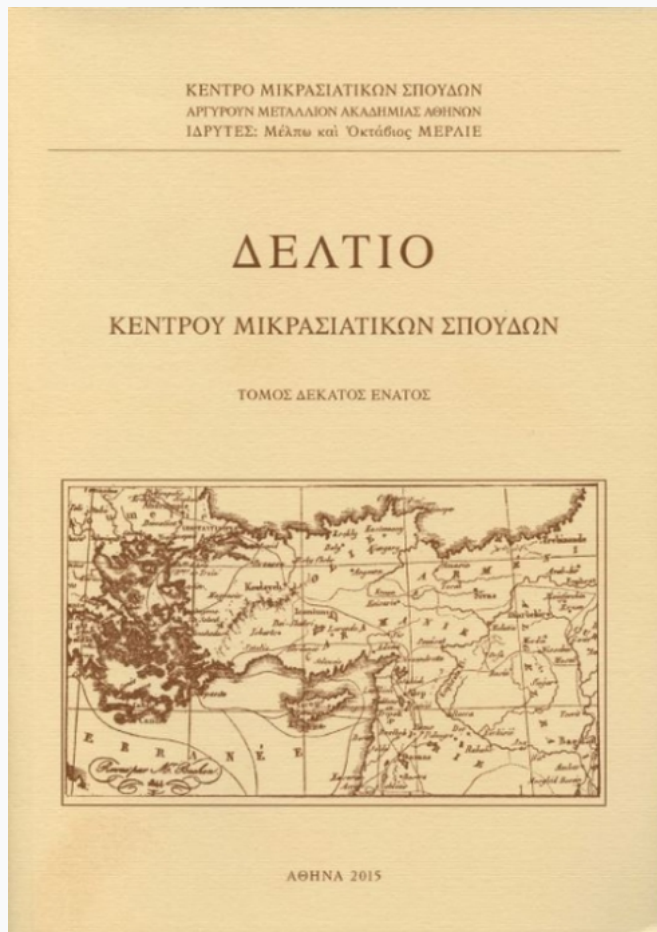

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 19 (2015)

Ἡ γυναικεία ἐκπαίδευση καὶ ὁ γλωσσικὸς ἐξελληνισμὸς τῶν τουρκόφωνων Ρωμιῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας: Τὸ Ὁμήρειο Παρθενναγωγεῖο Σμύρνης (1881-1922)

Δημήτρης Καμούζης

doi: [10.12681/deltiokms.322](https://doi.org/10.12681/deltiokms.322)

Copyright © 2015, Δημήτρης Καμούζης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Καμούζης Δ. (2015). Ἡ γυναικεία ἐκπαίδευση καὶ ὁ γλωσσικὸς ἐξελληνισμὸς τῶν τουρκόφωνων Ρωμιῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας: Τὸ Ὁμήρειο Παρθενναγωγεῖο Σμύρνης (1881-1922). *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν*, 19, 115–134. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.322>

Δημήτρης Καμούζης

Η ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ Ο ΓΛΩΣΣΙΚΟΣ ΕΞΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ
ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΟΦΩΝΩΝ ΡΩΜΙΩΝ ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ:
ΤΟ ΟΜΗΡΕΙΟ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟ ΣΜΥΡΝΗΣ (1881-1922)*

Η ίδρυση του «Ελληνικού ΠαρθENAγωγείου μετ' Οικοτροφείου», του μετέπειτα «Ομηρείου Ανωτάτου Ελληνικού ΠαρθENAγωγείου» Σμύρνης, εντάσσεται στη γενικότερη άνθηση της ελληνικής παιδείας στον γεωγραφικό χώρο της καθ' ημάς Ανατολής, η οποία ξεκινά στα μέσα του 19ου αι. και τερματίζεται απότομα με τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922. Ωστόσο, ειδικά για τη Σμύρνη, το δεύτερο μεγαλύτερο αστικό κέντρο μετά την Κωνσταντινούπολη με σημαντική συγκέντρωση ελληνορθόδοξου πληθυσμού, το Ομηρείο προστίθεται όψιμα στα υπάρχοντα εκπαιδευτήρια της πόλης. Συγκεκριμένα, κατά το έτος ίδρυσής του (1881) λειτουργούσαν στη Σμύρνη τρία αλληλοδιδασκτικά σχολεία δηλέων και τέσσερα παρθENAγωγεία, με σημαντικότερο το «ΠαρθENAγωγείο της Αγίας Φωτεινής» ή «Κεντρικό ΠαρθENAγωγείο», το οποίο αριθμούσε ήδη σαράντα χρόνια λειτουργίας¹. Οι λόγοι που κατέστησαν απαραίτητη τη δημιουργία ενός ελληνικού παρθENAγωγείου με οικοτροφείο στη Σμύρνη σχετίζονταν άμεσα με την εκπαίδευση των γυναικών των εύπορων ελληνορθόδοξων οικογενειών.

Από τα τέλη του 19ου αι. η γυναικεία εκπαίδευση αρχίζει να προσαρμόζεται στα δυτικά πρότυπα της εποχής. Στο πλαίσιο αυτό η γνώση των κύριων

* Το παρόν άρθρο βασίστηκε σε ανακοίνωση του συγγραφέα στο διεθνές επιστημονικό συνέδριο *Σμύρνη: Η ανάπτυξη μιας μητρόπολης της Ανατολικής Μεσογείου (17ος αι.-1922)*, που διοργανώθηκε από το Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, σε συνεργασία με τον Φιλοπρόοδο Όμιλο Υμηττού, και διεξήχθη στον Φιλοπρόοδο Όμιλο Υμηττού κατά το διάστημα 20-23 Σεπτεμβρίου 2012.

1. Χρήστος Σ. Σολομωνίδης, *Η παιδεία στη Σμύρνη*, Αθήνα 1961, σ. 228. Τα άλλα τρία παρθENAγωγεία ήταν το «ΠαρθENAγωγείο του Μάγνη» (1851), το «ΠαρθENAγωγείο των Ευπατριδών» (1856) και το «Ανώτερο ΠαρθENAγωγείο» (1856). Βλ. Χρίστος Σπ. Σολδάτος, *Η εκπαιδευτική και πνευματική κίνηση του ελληνισμού της Μ. Ασίας (1800-1922). Τόμος Α. Η γέννηση και η εξέλιξη των σχολείων*, Αθήνα 1989, σ. 126-7.

ευρωπαϊκών γλωσσών, η εκμάθηση φωνητικής και μουσικής, η ζωγραφική αλλά και η σωματική αγωγή αποτελούν για τις γυναίκες απαραίτητα εφόδια κοινωνικής κινητικότητας και ένταξής τους στα μεσαία και μεγάλα αστικά στρώματα, ελληνορθόδοξα και μη². Η ελλιπής διδασκαλία όμως των ξένων γλωσσών και των τεχνικών μαθημάτων στο Κεντρικό Παρθεναγωγείο, σε συνδυασμό με την απουσία οικοτροφείου που δυσχέραινε τη φοίτηση κοριτσιών από τα περίχωρα της Σμύρνης, είχαν υποχρεώσει πολλές οικογένειες, κυρίως τις ευκατάστατες, να στείλουν τις κόρες τους στα ξένα παρθεναγωγεία της πόλης είτε ως οικοτρόφους είτε ως εξωτερικές μαθήτριες³.

Η απόρριψη του Κεντρικού Παρθεναγωγείου ως εκπαιδευτηρίου μη αντάξιου των προσδοκίων των ανώτερων κοινωνικών ομάδων εμπεριείχε σαφώς και μια ταξική διάσταση, δείγμα της οποίας αποτελεί η αναφορά του Διονυσίου Μαρκόπουλου, κατόπιν προέδρου του Ομηρείου, ότι «θα εστενοχώρει όμως και πάλιν τους πλουσίους η συμφοίτησις των εαυτών τέκνων μετά των πενεστέρων, πολλώ μάλλον τότε, οπότε και η περιβολή και τάλλα ήσαν ασυγκρίτως πενιχρότερα»⁴. Ως εκ τούτου, κατά την περίοδο 1875-1880, την πενταετία δηλαδή που προηγείται της ίδρυσης του Ομηρείου, 300-350 κορίτσια ελληνορθόδοξων οικογενειών από τα υψηλότερα κοινωνικά στρώματα φοιτούσαν στα Παρθεναγωγεία των Πρωσίδων Διακονισσών (1860) και των Γαλλίδων Καλογριών (*Dames de Sion*, 1875), αντιστοιχώντας στο συντριπτικό 80% επί του συνόλου των μαθητριών των σχολείων αυτών⁵.

Όπως ήταν αναμενόμενο, τα ξένα παρθεναγωγεία, λόγω της άρτιας οργάνωσής τους, ανταποκρίνονταν στις απαιτήσεις της ελληνορθόδοξης ελίτ ως προς την ευρωπαϊκή παιδεία των γυναικών. Ωστόσο, παράλληλα με τα άλλα μαθήματα, τα σχολεία αυτά δίδασκαν την ιστορία και τη γεωγραφία της χώρας από την οποία επιχορηγούνταν, επιπλέον δε προωθούσαν το θρησκευτικό δόγμα το οποίο

2. *Ελληνικόν Παρθεναγωγείον μετ' Οικοτροφείου. Λόγοι εκφωνηθέντες κατά τας δερινάς εξετάσεις εντός της τριετίας 1882-1884*, Σμύρνη 1884, σ. 7-8, 13-4, 23· Αντώνιος Ι. Αθηνογένης, «Το Ομήρειον Παρθεναγωγείον Σμύρνης», *Μικρασιατικά Χρονικά*, τ. 1 (1938), σ. 141-2· Νικόλαος Δάρδαλης, «Σχολή "Ομήρειον" Σμύρνης», *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μικρά Ασία*, 2006, <http://www.ehw.gr> (τελευταία πρόσβαση στις 29 Ιανουαρίου 2014).

3. Σολομωνίδης, *Η παιδεία στη Σμύρνη*, σ. 252.

4. Διονύσιος Μαρκόπουλος, «Το Ομήρειον Ανώτατον Ελληνικόν Παρθεναγωγείον μετ' Οικοτροφείου. Ίδρυθέν εν Σμύρνη εν έτει 1881», *Ξενοφάνης*, τ. 5 (1907), σ. 135.

5. Αθηνογένης, «Το Ομήρειον Παρθεναγωγείον», σ. 142· Σολομωνίδης, *Η παιδεία στη Σμύρνη*, σ. 252.

πρέσβευαν, τον καθολικισμό το γαλλικό σχολείο και τον προτεσταντισμό το γερμανικό. Συγχρόνως, σύμφωνα πάντα με τις πηγές της εποχής, παραμελούσαν ή και απέκλειαν πλήρως από το πρόγραμμά τους τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας και ιστορίας, ενώ αναφέρονταν υποτιμητικά στους Έλληνες και την Ελλάδα, υιοθετώντας τη θεωρία του Jakob Philipp Fallmerayer περί της μη καταγωγής των σύγχρονων Ελλήνων από τους αρχαίους Έλληνες⁶. Η εκπαιδευτική αυτή πρακτική προκάλεσε τη δυσαρέσκεια των ηγετικών ομάδων της ελληνορθόδοξης κοινότητας της Σμύρνης. Όπως έγραφε χαρακτηριστικά ο Μαρκόπουλος, «είτ' εν τω Γαλλικό είτ' εν τω Γερμανικό σχολείω ανετρέφοντο αι κόραι ημών, ανετρέφοντο όμως ως Γαλλίδες ή ως Γερμανίδες, ουχί δε ως Ελληνίδες»⁷.

Οι αντιδράσεις αυτές έλαβαν πιο συγκεκριμένο χαρακτήρα όταν το 1880 οι Διακόνισσες και οι Γαλλίδες καλόγριες αποπειράθηκαν να προσηλυτίσουν ελληνορθόδοξα ορφανά από τη σεισμόπληκτη Χίο και τα χωριά της χερσονήσου της Ερυνδραίας, τα οποία φιλοξενούσαν και περιέθαλπαν στα σχολεία τους. Η Μητρόπολη Σμύρνης, θορυβημένη από το γεγονός, απευθύνεται στις τοπικές αρχές και με τη συνδρομή τους αποσπά τα ορφανά από τα δύο εκπαιδευτήρια και αναλαμβάνει την προστασία τους. Παράλληλα, ο Σμυρνιός Παύλος Εμμανουήλ Αθηνογένης θέτει εαυτόν επικεφαλής μιας ομάδας γνωστών και ευκατάστατων Σμυρναίων οι οποίοι, αξιοποιώντας το ηθικό έρεισμα που τους προσέφερε η έντονη λαϊκή αποδοκιμασία σχετικά με την προσηλυτιστική ενέργεια των ξένων παρθεναγωγείων, ιδρύουν τον Ιούλιο του 1881 τη «Φιλεκπαιδευτική Εταιρία» Σμύρνης⁸.

Σκοπός της Εταιρίας ήταν η σύσταση Ελληνικού Παρθεναγωγείου με οικοτροφείο στη Σμύρνη και «η εν αυτώ Ελληνοπρεπής ανατροφή και εκπαίδευσις θυγατέρων των ενταύθα και αλλαχού ευπορουσών Οικογενειών, διά της εκμαδήσεως της Ελληνικής γλώσσης καταβαλλομένης επίσης ιδιαίτερας

6. *Ελληνικόν Παρθεναγωγείον*, σ. 14-5· Μαρκόπουλος, «Το Ομήρειον Ανώτατον Ελληνικόν Παρθεναγωγείον», σ. 135-8· Αθηνογένης, «Το Ομήρειον Παρθεναγωγείον», σ. 142-3· Σολομωνίδης, *Η παιδεία στη Σμύρνη*, σ. 252-6.

7. Μαρκόπουλος, «Το Ομήρειον Ανώτατον Ελληνικόν Παρθεναγωγείον», σ. 137.

8. *Καταστατικόν της εν Σμύρνη Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας*, Σμύρνη 1881, σ. 12· Αθηνογένης, «Το Ομήρειον Παρθεναγωγείον», σ. 145-8. Τους ιδρυτές αποτελούσαν οι Παύλος Αθηνογένης, Παύλος Όμηρος, Δημήτριος Φωτιάδης, Ιωάννης Μισός, Κωνσταντίνος Λαμπρινούδης, Ιωάννης Ψιακής, Αριστείδης Ψαράς, Ιωάννης Μαρτζέλλος, Έκτωρ Κοσαντέλης, Θεόδωρος Ιωαννίδης, Σωτήριος Καρακούσης, Γεώργιος Λάτρης, Αριστομένης Λάσκαρης, Φωκίων Βουτζινάς (ή Βουτσινάς) και Διονύσιος Μαρκόπουλος. Βλ. Μαρκόπουλος, «Το Ομήρειον Ανώτατον Ελληνικόν Παρθεναγωγείον», σ. 138-9.

μερίμνης προς εκμάθησιν και των συνηθεστέρων Ευρωπαϊκών» (Άρθρο 1)⁹. Οι ιδρυτές της συντάσσουν τον κανονισμό του νέου σχολείου έχοντας ως πρότυπα το Αρσάκειο της Αθήνας και τα παρθεναγωγεία της Κωνσταντινούπολης, Ζάππειο και Παλλάς (Άρθρο 4)¹⁰. Συγχρόνως καθιστούν σαφή την πρόθεσή τους να συνδέσουν το σχολείο με το ελληνικό κράτος, αποζητώντας την προστασία και την υποστήριξή του αφού, βάσει του καταστατικού, θέτουν τόσο την εταιρεία όσο και το υπό ίδρυση Παρθεναγωγείο στη δικαιοδοσία των ελληνικών αρχών (Άρθρο 12)¹¹. Χαρακτηριστικό του προσανατολισμού τους είναι η ανάληψη της υποχρέωσης από την εφορεία του Παρθεναγωγείου να υποβάλλει τη διαχειριστική έκθεση της οικονομικής εξελεγκτικής επιτροπής του σχολείου στους κατά καιρούς προξένους της Ελλάδας για να αποδοθούν τυχόν ευδύνες σε περιπτώσεις κακοδιαχείρισης (Άρθρο 36)¹².

Εν τω μεταξύ, ο Π. Ε. Αθηνογένης, ως αντιπρόσωπος στη Σύμωρη της Τράπεζας Κωνσταντινουπόλεως και του εμπορικού οίκου του Γεωργίου Ζαρίφη, επιτυγχάνει μέσω των διασυνδέσεών του στην Κωνσταντινούπολη να εκδοθεί εντός λίγων μηνών σουλτανικό φερμάνι, το οποίο χορηγούσε στη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία άδεια ίδρυσης και λειτουργίας της σχολής. Με αρχικό κεφάλαιο 20.000 χρυσών λιρών, που καταβάλλεται από τους ιδρυτές, το σχολείο λειτουργεί για πρώτη φορά τον Σεπτέμβριο του 1881, αποτελούμενο από Νηπιαγωγείο διάρκειας δύο ετών, Ελληνικό Σχολείο πέντε τάξεων και Γυμνάσιο τεσσάρων τάξεων¹³. Σύμφωνα με το άρθρο 1 του κανονισμού¹⁴:

Το υπό της εν Σύμωρη αρτισυστάτου Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας ιδρυθέν Ελ-

9. *Καταστατικόν*, σ. 2.

10. *Στο ίδιο*.

11. *Στο ίδιο*, σ. 4-5.

12. *Στο ίδιο*, σ. 11. Ο Σολομωνίδης αναφέρει ότι το Διοικητικό Συμβούλιο του Ομηρείου λογοδοτούσε κάθε χρόνο στον γενικό πρόξενο της Ελλάδας και στον μητροπολίτη Σύμωρης. Βλ. Σολομωνίδης, *Η παιδεία στη Σύμωρη*, σ. 270.

13. *Κανονισμός του Ελληνικού Παρθεναγωγείου μετ' Οικοτροφείου*, Σύμωρη 1884, σ. 4· Μαρκόπουλος, ό.π., σ. 138-9· Αθηνογένης, «Το Ομήρειον Παρθεναγωγείον», σ. 149-150· Σολομωνίδης, *Η παιδεία στη Σύμωρη*, σ. 258.

Το παρθεναγωγείο στεγάζεται σε πέντε αγορασμένα ακίνητα στην οδό Μανίφικου στις Χουρμαδιές. Ένα από αυτά, το ακίνητο *Bragiotti*, είχε φιλοξενήσει παλαιότερα το οικοτροφείο των *Dames de Sion*. Βλ. Μαρκόπουλος, «Το Ομήρειον Ανώτατον Ελληνικόν Παρθεναγωγείον», σ. 142· Σολομωνίδης, *Η παιδεία στη Σύμωρη*, σ. 258.

14. *Κανονισμός του Ελληνικού Παρθεναγωγείου*, σ. 3.

ληνικών ΠαρθENAγωγείων μετ' Οικοτροφείου σκοπόν προτίθεται την κατά τα πάτρια χριστιανικήν και ελληνοπρεπή αγωγήν και παιδευσιν των εν αυτώ παιδευομένων κορασίων· πλην δε τούτου και την όσον ένεστι τελειότεραν εκμάθησιν των ευχρηστοτέρων ευρωπαϊκών γλωσσών.

Στο άρθρο αυτό συμπυκνώνεται η συνύφανση της δρασκείας, της γλώσσας και της παιδείας, των τριών «έτοιμων» συστατικών της εθνότητας που παρέπεμπαν «ταυτόχρονα και στην ενότητα και στη συνέχεια του ελληνικού έθνους»¹⁵, σύμφωνα πάντα με το τριμερές σχήμα των θεωρητικών του ελληνικού εθνικισμού, Σπυρίδωνος Ζαμπέλιου και Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου¹⁶. Την ίδια στιγμή διατηρείται η αρχή της εκμάθησης ξένων γλωσσών ως βασική προϋπόθεση κοινωνικής ανόδου και οριζόντιας συμμετοχής σε μια ευρύτερη οθωμανική μεσαία και ανώτερη κοινωνική τάξη.

Πέρα από την επίμονη επιδίωξη αναγνώρισης από τις ελληνικές αρχές, γίνονται εξαρχής προφανείς και οι ανοικτοί δίαυλοι επικοινωνίας με εκπαιδευτικά ιδρύματα και πολιτιστικούς συλλόγους του ελληνικού κράτους. Η πρώτη διευθύντρια του Ομηρείου είναι η Ελένη Λουίζου, απόφοιτος του Αρσακείου Αθηνών, η δε επιλογή της πραγματοποιείται κατόπιν συστάσεως του Χρήστου Νικολαΐδη-Φιλαδελφώς, επίτιμου γραμματέως και συμβούλου της «Εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας». Η Λουίζου, με σπουδές στην Ελβετία, τη Γερμανία και τη Γαλλία, οικοδιδασκάλισσα στην οικογένεια του τραπεζίτη Ιωάννη Ηλιάσκου στην Κωνσταντινούπολη, αλλά και με πλούσια διδακτική εμπειρία στην Αθήνα (Αρσάκειο) και στο Αδραμύττιο της Μυσίας, παρέμεινε διευθύντρια του ΠαρθENAγωγείου μέχρι την Καταστροφή του 1922 (εικ. 1-2). Θεωρήθηκε, και όχι άδικα, εμβληματική μορφή της γυναικείας εκπαίδευσης στη Μικρά Ασία, εφάμιλλη των έτερων Αρσακειάδων του Ζαπτείου ΠαρθENAγωγείου, Καλλιόπης Κεχαγιά και Σωτηρίας Κλεομένους-Αλιμπέρτη¹⁷.

15. Έλλη Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα 1988, σ. 98.

16. Βλ. Κωνσταντίνος Δημαράς, «Η ιδεολογική υποδομή του νέου ελληνικού κράτους. Η κληρονομιά των περασμένων, οι νέες πραγματικότητες, οι νέες ανάγκες», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ, Αθήνα 1977, σ. 455-484.

17. Φυσιογνωμία τινές Αρσακειάδων: επ' ευκαιρία της εκατονταετηρίδος της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, Αθήνα 1936, σ. 74-6· Σολομωνίδης, *Η παιδεία στη Σύμωρη*, σ. 271-4· Μαρία Ν. Βαϊάννη, *Μικρασιατικός Ελληνισμός και Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία 1836-1900*, Αθήνα 2003, σ. 141-3, 148-9. Για τις δραστηριότητες των Καλλιόπης Κεχαγιά και Σωτηρίας Κλεομένους-Αλιμπέρτη στο Ζάππειο, βλ. Έφη Κάννερ, *Έμφυλες κοι-*

1. Απόφοιτοι του Ομηρείου με τη διευθύντρια Ελένη Λουΐζου, δεύτερη σειρά, τρίτη από αριστερά (1905). Πηγή: Αρχείο Φωτογραφιών Ενώσεως Σμυρναίων.

2. Μαθήτριες του Ομηρείου με τη διευθύντρια Ελένη Λουΐζου, τρίτη σειρά, τέταρτη από αριστερά (1920). Πηγή: Αρχείο Φωτογραφιών Ενώσεως Σμυρναίων.

Σε μια εποχή που είναι έκδηλη η ανάγκη πνευματικής αναβάθμισης του γυναικείου φύλου στην καθ' ημάς Ανατολή ως αποφασιστικού παράγοντα εθνικής αναγέννησης, η διαχείριση του οικιακού βίου και η μητρότητα αποκτούν κοινωνικό και εθνικό χαρακτήρα¹⁸, άποψη που φαίνεται να ενστερνίζεται και η Λουίζου: «Μετά τα ειρημένα δύναταί τις εν συντόμω να είπη ότι τη γυναικί αρμόζει γενική διανοητική μόρφωσις, ίνα αποθή καλή οικοδέσποινα, σύζυγος και μήτηρ. [...] Παρά πάσι τοις έδνεσιν ομολογουμένως αποφαίνεται, ότι η κοινωνία χάριν της αρμονίας αυτής έχει απαραίτητον ανάγκην γυναικός πεπαιδευμένης και εναρέτου»¹⁹.

Ως προς τη διαμόρφωση και καλλιέργεια ελληνικής εθνικής συνείδησης των γυναικών της Μικράς Ασίας, η ελληνική γλώσσα, «ικανώς καθαρεύουσα και ορθώς λαλουμένη», όπως τονίζει το 1882 το μέλος του διοικητικού συμβουλίου της σχολής Γεώργιος Λάτρης²⁰, λαμβάνει κεντρική θέση στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα του σχολείου. Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει και από τους λόγους που εκφωνούν τα μέλη της Εφορείας του ΠαρθENAγωγείου στο τέλος κάθε σχολικού έτους.

«Η Ελληνίς πρέπει να μάθη ότι ανήκει εις έθνος μέγα, διαδραματίσαν πρόσωπον εν τη ιστορία, και πολλά παθών, διά ν' αρουσθή φρόνημα υπερηφανείας εκ τοσαύτης δόξης», λέει ο Μαρκόπουλος το 1883 και συνεχίζει: «Διά των εκτεθέντων ως άνω, δεν εννοούμεν ότι πρέπει να παραμεληθή η σπουδή των ξένων γλωσσών, αλλ' ότι πρώτον μέλημά μας πρέπει να ήνε η εκμάθησις της γλώσσας μας, και η εν ταις ψυχαίς των παιδίων εμφύτευσις και ρίζωσις ελληνικών φρονημάτων»²¹.

Στο ίδιο πνεύμα κινείται και η ομιλία του Φωκίωνος Α. Βουτζινά το 1884: «Ελληνική γλώσσα λοιπόν και ελληνοπρεπής αγωγή –ουχί φενακισμοί και

*νωνικές διεκδικήσεις από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην Ελλάδα και στην Τουρκία. Ο κόσμος μιας Ελληνίδας χριστιανής δασκάλας, Αθήνα 2012. Η Λουίζου, μαζί με τις Κεχαγιά, Κλεομένους-Αλιμπέρτη, Αικατερίνη Λασκαρίδου, Ιφιγένεια Δημητριάδου, Ελπίδα Καρακούση, Φλωρεντία Φουντουκλή και Αρσινόη Παπαδοπούλου, αποτελούν τις πρώτες Ελληνίδες δασκάλες που μετεκπαιδεύονται στην Ευρώπη. Βλ. Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Αθήνα 1986, σ. 329-330· Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Αθήνα 1987, σ. 188-9.*

18. Κάννερ, *Έμφυλες κοινωνικές διεκδικήσεις*, σ. 39.

19. *Ελληνικόν ΠαρθENAγωγείον*, σ. 24-5.

20. Στο ίδιο, σ. 4.

21. Στο ίδιο, σ. 16-7.

επιδείξεις— έστωσαν οι δύο τροχοί του εκπαιδευτικού ημών άρματος, χωρίς εκ τούτου να παραβλάπτηται κατ' ελάχιστον και των ξένων γλωσσών η εκπαίδευσις»²². Επομένως, η επιδίωξη της ένταξης των γυναικών στο ελληνικό έθνος, αυτή τη νοερή πολιτισμική κοινότητα χωρίς σύνορα ή τουλάχιστον πέρα από τα σύνορα του Ελληνικού Βασιλείου, περνά μέσα από την ελληνική παιδεία και τον γλωσσικό εξελληνισμό.

Οι θέσεις των ιδρυτών του Ομηρείου αντανακλώνται ξεκάθαρα στο πρόγραμμα του σχολείου. Έτσι, στον κύκλο των μαθημάτων που διδάσκονταν μέχρι τότε οι μαθήτριες στα ξένα παρθεναγωγεία²³, εισάγονται και τα ελληνικά, τα οποία αναδεικνύονται πλέον σε υποχρεωτικό μάθημα. Η διδασκαλία της νεοελληνικής γλώσσας και των αρχαίων ελληνικών πλαισιώνεται από τα μαθήματα της ελληνικής ιστορίας, της γεωγραφίας και των θρησκευτικών (εικ. 3α-β). Στα σημαντικά καθήκοντα των μαθητριών συμπεριλαμβάνονται επίσης ο τακτικός εκκλησιασμός και η ανάγνωση και ερμηνεία του Ευαγγελίου²⁴.

Η ανταπόκριση των Συμυρναίων στο εγχείρημα της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας ήταν εξαιρετικά θετική. Κατά το πρώτο έτος λειτουργίας του το Ελληνικό Παρθεναγωγείο αριθμούσε 93 μαθήτριες, ενώ το τρίτο έτος οι μαθήτριες ανέρχονταν στις 147²⁵. Το 1885 το σχολείο αναγνωρίστηκε από το ελληνικό Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως ως ισόβαθμο με το Αρσάκειο Παρθεναγωγείο Αθηνών, με την υποχρέωση «να συμμορφούσθε προς το κατ' έτος εγκρινόμενον υπό του καδ' ημάς υπουργείου πρόγραμμα των διδασκτέων εν τω Αρσακείω μαθημάτων»²⁶. Ενσωματώνεται κατ' αυτόν τον τρόπο και οργανικά στο εκπαιδευτικό δίκτυο του Ελληνικού Βασιλείου στη Μικρά Ασία. Το επόμενο έτος μετονομάζεται συμβολικά σε «Ομήρειον» προς τιμήν του Συμυρναίου ραψωδού Ομήρου και, ύστερα από μια πυρκαγιά που το καταστρέφει ολοσχερώς, στεγάζεται σε ένα ολοκαίνουργιο μέγαρο που πληρούσε τις σύγχρονες εκπαιδευτικές ανάγκες της εποχής²⁷.

22. Στο ίδιο, σ. 40.

23. Συγκεκριμένα: γαλλικά, αγγλικά, φωνητική μουσική, ιχνογραφία, καλλιγραφία, εργόχειρα, χορός και γυμναστική.

24. *Κανονισμός του Ελληνικού Παρθεναγωγείου*, σ. 4-10, 15-6.

25. *Ελληνικόν Παρθεναγωγείον*, σ. 29.

26. *Κανονισμός του Ομηρείου Ανωτάτου Ελληνικού Παρθεναγωγείου*, Σύμυρνη 1886, σ. 5-6.

27. *Κανονισμός του Ομηρείου*, σ. 3-4· Μαρκόπουλος, «Το Ομήρειον Ανώτατον Ελληνικόν Παρθεναγωγείον», σ. 142-4· Σολομωνίδης, *Η παιδεία στη Σύμυρνη*, σ. 264-7.

Μέχρι το 1886 το Ομήρειο έχει εδραιώσει το εκπαιδευτικό του κύρος στη Σμύρνη, με αποτέλεσμα η πλειονότητα των μαθητριών των εύπορων ελληνορθόδοξων οικογενειών, αλλά και σημαντικός αριθμός κοριτσιών από άλλες μη μουσουλμανικές κοινότητες, να εγκαταλείψουν τα ξένα παρθεναγωγεία και να μετεγγραφούν σε αυτό²⁸. Από εκείνο το χρονικό σημείο και ύστερα το συμβούλιο της σχολής αρχίζει να στρέφει πλέον την προσοχή του στους ελληνορθόδοξους πληθυσμούς στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας.

Στον κανονισμό του Ομηρείου του 1886 εισάγεται για πρώτη φορά ο δεσμός του Διδασκαλείου στην εκπαιδευτική οργάνωση του σχολείου. Σκοπός του Διδασκαλείου είναι να παρασκευάσει δασκάλες οι οποίες να είναι σε θέση να διδάξουν σύμφωνα με τις σύγχρονες ευρωπαϊκές μεθόδους, «δι' ου αι μέλλουσαι μητέρες θα διδαχθώσι τα προς την ορθήν και Ελληνοπρεπή αγωγήν την τε σωματικήν και την ψυχικήν των τέκνων αυτών συντείνοντα»²⁹. Κατά συνέπεια, η γυναίκα εντάσσεται στη διαδικασία συγκρότησης ελληνικής εθνικής ταυτότητας ως μητέρα και παιδαγωγός των τέκνων της. Οι εκπαιδευτικές φιλοδοξίες όμως των ιδρυτών του Ομηρείου δεν σταματούν εκεί. Σύμφωνα πάντα με το ίδιο άρθρο:

Προς επίτευξιν δε του σκοπού τούτου εν ευρυτέρω κύκλω το Οικοτροφείον σκοπόν προτίθεται, όταν τα οικονομικά επιτρέψωσιν ημίν, να παραλαμβάνη, υπό όρους κατόπιν ορισθησομένους, και άλλων Παρθεναγωγείων μαθητριάς επί επιμελεία και νοημοσύνη διακρινομένας και εκπαιδεύη αυτάς εν τω αυτώ διδασκαλείω, όπως αύται χρησιμεύωσιν έπειτα ως διδάσκαλοι εν ταις Ελληνικαίς κοινότησι της καθ' ημάς Ανατολής, τα μάλιστα χρηζούσης καλής και ορθής διδασκαλίας του γυναικείου φύλου.

Η ιδέα της διάδοσης της ελληνικής παιδείας και γλώσσας στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας και ιδιαίτερα στους τουρκόφωνους ελληνορθόδοξους πληθυσμούς της Ανατολής δεν ήταν πρωτότυπη. Είχε εκφραστεί από τον Νεόφυτο Δούκα το 1815, όταν προέτρεπε τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλο ΣΤ' να αναλάβει μια πολιτισμική σταυροφορία αποστέλλοντας μοναχούς από το Άγιον Όρος να διδάξουν την ελληνική γλώσσα σε

28. Μαρκόπουλος, «Το Ομήρειον Ανώτατον Ελληνικόν Παρθεναγωγείον», σ. 144· Αθηνογένης, «Το Ομήρειον Παρθεναγωγείον», σ. 157· Σολομωνίδης, *Η παιδεία στη Σμύρνη*, σ. 268.

29. *Κανονισμός του Ομηρείου*, σ. 17.

μέρη που αυτή δεν μιλιόταν³⁰. Ασφαλώς ο Πατριάρχης δεν ανέλαβε αυτό το εγχείρημα. Η Εκκλησία επέμεινε σε μια παραδοσιακή κοινότητα των πιστών. Το όραμα του έθνους ως διακεκριμένης κοινότητας, που προσδιορίζεται πρωταρχικά από τη γλώσσα της, υποσκελιζόταν από μια πιο δεμελιώδη και ουσιαστική συλλογικότητα, την κοινότητα των Ορθοδόξων³¹. Ό,τι όμως δεν ήθελε και δεν μπορούσε να κάνει το Πατριαρχείο ανέλαβαν να πραγματοποιήσουν μετά τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ (1839-1876) τέσσερα συμπληρωματικά και συνεργαζόμενα δεσμικά δίκτυα, το δίκτυο των ελληνικών προξενείων και υποπροξενείων στη Μικρά Ασία, των τοπικών κοινοτικών αρχών, των ελληνικών σχολείων και το δίκτυο των συλλόγων, ιδρυμάτων και ενώσεων³².

Πράγματι, τον Νοέμβριο του 1887, ο πρόεδρος του Ομηρείου και της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας Παύλος Όμηρος υποβάλλει επίσημο υπόμνημα προς τον Πρωθυπουργό της Ελλάδας Χαρίλαο Τρικούπη, στο οποίο περιγράφει την εκπαιδευτική κατάσταση των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας: «Αι του Εσωτερικού κοινότητες είνε τουρκό-γλωσσαί και πτωχαί, καίτοι δε πανταχού ακατάσχετος εκδηλούται η επιθυμία να διδαχθώσι και να ομιλήσωσι τα τέκνα των την γλώσσαν, ην ακούουσιν εν τη Εκκλησία, δεν έχουσιν όμως τα μέσα»³³.

Ως λύση ο Π. Όμηρος προτείνει την πρόσληψη κατόπιν διαγωνισμού είκοσι υποτρόφων μαθητριών από διάφορες κοινότητες του εσωτερικού, οι οποίες θα εκπαιδευθούν δωρεάν, με την προϋπόθεση ότι θα διδάξουν υποχρεωτικά στις ιδιαίτερες πατρίδες τους για ένα συγκεκριμένο αριθμό ετών. Για την πραγμάτωση του εγχειρήματος, ζητά από τον Έλληνα πρωθυπουργό κρατική οικονομική αρωγή 50.000 φράγκων για το πρώτο έτος και 40.000 φράγκων για τα επόμενα, τονίζοντας ότι η Εταιρία θα αποδεχόταν οποιονδήποτε οι-

30. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «“Νοερές κοινότητες” και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια», Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα 1999, σ. 65-7.

31. Στο ίδιο, σ. 69-70.

32. Στο ίδιο, σ. 90-5· Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία 19ος αι.-1919. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*, Αθήνα 1998, σ. 290-301, 330-1.

33. Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου των Εξωτερικών (ΔΙΑΥΕ), 1908, Α29: Υπόμνημα υποβληθέν εις τον Πρωθυπουργόν της Ελλάδος Κύριον Χαρίλαον Τρικούπην κατά Νοέμβριον 1887.

κονομικό έλεγχο η ελληνική κυβέρνηση έκρινε αναγκαίο για τη διάθεση των ποσών³⁴.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η συλλογιστική του προέδρου του Ομηρείου αναφορικά με την εθνική σπουδαιότητα αυτής της προσπάθειας γλωσσικού εξελληνισμού των τουρκόφωνων γυναικών του εσωτερικού³⁵:

Διά της μητρός μόνης ευχερέστερον εξοικειούνται οι εν τω οίκω να ομιλώσιν Ελληνιστί. Είναι φυσικώτατον ότι Τουρκόφωνος κόρη δυνηθείσα να ομιλή Ελληνιστί, θα φιλοτιμηθή γενομένη μήτηρ, να μη χάσωσι τα τέκνα της, ό,τι αυτή μετά κόπου έμαθε. Την Τουρκικήν γλώσσαν και την ωμίλησαν από αιώνων, και θα εξακολουθώσι να την ομιλούν, το δ' Ελληνιστί ομιλείν θα είνε τίτλος ευγενείας και καλής ανατροφής, όπως εν Σμύρνη σπουδάζομεν την Γαλλικήν, προϊόντος δε του χρόνου η απόκτησις του τίτλου θέλει κεντήσει πολλών την φιλοτιμίαν και ούτω γενικευθήσεται η γλώσσα μας παρά λαοίς ομοδρήσκεις, οίτινες από μονογλώσσων θα γείνωσι δίγλωσσοι.

Αυτή η ήπια αποδοχή της τουρκικής γλώσσας ως μητρικής δεν θα πρέπει να προκαλεί εντύπωση. Επιδίωξη της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας δεν είναι η αντικατάσταση της τουρκικής από την ελληνική, αλλά η εξάπλωση της ελληνικής σε εκείνες τις περιοχές και –τελικά– η διγλωσσία. Δεν θα πρέπει να λησμονούμε ότι θρισκόμαστε ακόμα στο πλαίσιο της ιδεολογίας του ελληνοθωμανισμού, όπου η ιδιότητα του Οθωμανού υπηκόου συνυπάρχει αρμονικά με τη διαφορετική ταυτότητα της κάθε εθνοθρησκευτικής ομάδας και την ιδιαίτερη παιδεία της, στην περίπτωση αυτή την ελληνική³⁶.

Συγχρόνως, αν και προβάλλεται το πρότυπο της μητέρας ως παράγοντα διαμόρφωσης ελληνικής εθνικής συνείδησης μέσω της γλώσσας, διακρίνει κανείς μια ελιτίστικη προσέγγιση των «τουρκόγλωσσων και πτωχών ομοδρήσκων λαών» του εσωτερικού από τους Σμυρναίους αστούς του Ομηρείου. Συνεπώς, η προσπάθεια μετακένωσης, όπως θα έλεγε ο Κοραΐς, της ελληνικής παιδείας και της εθνικής ιδεολογίας στους τουρκόφωνους της Ανατολής, αλλά και ο εκπολιτιστικός ρόλος που οραματίζεται το Διοικητικό Συμβούλιο για το Ομήρειο, ταυτίζονται τόσο με την αίσθηση κοινωνικής υπεροχής των Σμυρνίων έναντι των τουρκόφωνων Ρωμιών, όσο και

34. Στο ίδιο. Τα ποσά δεν αφορούσαν αποκλειστικά τις 20 υποτρόφους, αλλά προέβλεπαν και την ίδρυση στη Σμύρνη τεσσάρων ή πέντε δημοτικών σχολείων για τις «απορώτατες τάξεις».

35. Στο ίδιο.

36. Πρβλ. Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία*, σ. 290-1, 293-4.

με την εκπαιδευτική πολιτική του ελληνικού κράτους στη Μικρά Ασία³⁷.

Τον Ιούνιο του 1888 ο Πρόξενος Σμύρνης αποδέχεται το υπόμνημα της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας και εισηγείται τη χρηματοδότηση του εγχειρήματος στο Υπουργείο Εξωτερικών, θέτοντας όμως συγκεκριμένους περιορισμούς για λόγους πολιτικούς και οικονομικούς. Τονίζει ότι η προσπάθεια πρέπει να αρχίσει «ήρεμα και άνευ επιδείξεως», ούτως ώστε να μην προκαλέσει τις υπόνοιες των εγχώριων αρχών και προτείνει την περικοπή της δαπάνης από 2.230 σε 1.000 τουρκικές λίρες για το πρώτο έτος. Τελικά το έργο δεν υποστηρίχθηκε από την Κυβέρνηση Τρικούπη «ένεκα των καιρικών περιστάσεων»³⁸.

Σχεδόν είκοσι χρόνια αργότερα, τον Μάιο του 1905, το Διοικητικό Συμβούλιο του Ομηρείου αποφασίζει να ανακινήσει ξανά το ζήτημα των υποτροφιών και ζητά για το σκοπό αυτό τη συνδρομή του Συλλόγου των Μικρασιατών «Ανατολή», που έδρευε στην Αθήνα και είχε εμπειρία στην εξεύρεση υποτροφιών για νέους και νέες από τουρκόφωνες και αρμενόφωνες περιοχές³⁹. Άλλωστε τα δύο σωματεία μοιράζονται τους ίδιους στόχους: αποκατάσταση της ελληνικής γλώσσας στους τουρκόφωνους πληθυσμούς και αντιμετώπιση των προσηλυτιστικών ενεργειών καθολικών και προτεσταντών⁴⁰. Στις 3 Μαΐου 1905 το συμβούλιο γνωστοποιεί εγγράφως τις προδέσεις του στον πρόεδρο του συλλόγου Μαργαρίτη Ευαγγελίδη⁴¹:

1. Να παρακληθῆ ὁ Σύλλογος τῶν Μικρασιατῶν, εἴτε δι' ἰδίων πόρων, εἴτε δι' ἄλλων εξευρεθησομένων τῆ ενεργεία αὐτοῦ παρ' ευπόρων Μικρασιατῶν, να χορηγήσῃ ἐπὶ τοῦ παρόντος πέντε υποτροφίας ἀπόρων κορασιῶν ἐκ τοῦ Ἐσωτερικοῦ, ἄτινα αἰ Κοινότητες ἢ οἱ κατὰ τόπους Ἀρχιερεῖς ἤθελον υποδείξῃ διὰ τοῦ εἰρημένου Συλλόγου, ἢ διὰ τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῦ Ομηρείου.

37. Πρβλ. Δάρδαλης, «Σχολή “Ομηρείον” Σμύρνης».

38. Σολδάτος, τόμ. Α, σ. 192-3· Χρίστος Σπ. Σολδάτος, *Η εκπαιδευτική και πνευματική κίνηση του ελληνισμού της Μ. Ασίας (1800-1922)*. τόμ. Γ. *Η εξάρτηση και η δραστηριότητα των σχολείων*, Αθήνα 1991, σ. 45· ΔΙΑΥΕ, 1908, Α29· Διονύσιος Μαρκόπουλος προς Αλέξανδρο Σκουζέ (27 Μαρτίου 1907).

39. Κυριακή Μαμώνη, «Το αρχείο του Μικρασιατικού συλλόγου “Ανατολή”», *Μνημοσύνη*, τόμ. 7 (1979), σ. 125. Για την «Ανατολή» βλ. Νίκος Ε. Μηλιώρης, «Ο Σύλλογος των Μικρασιατών η “Ανατολή”», *Μικρασιατικά Χρονικά*, τόμ. ΙΒ (1965), σ. 337-367.

40. ΔΙΑΥΕ, 1908, Α29: Υπόμνημα υποβληθέν εις τον Πρωθυπουργόν της Ελλάδος Κύριον Χαρίλαον Τρικούπην κατά Νοέμβριον 1887· Μηλιώρης, «Ο Σύλλογος των Μικρασιατών», σ. 342-4.

41. Αρχείο Ανατολής (ΑΑ), Φάκελος Σμύρνης-Φιλαδελφείας: Έγγραφο Ζ117, Ομηρείο Παρθεναγωγείο προς Μαργαρίτη Ευαγγελίδη (3 Μαΐου 1905).

2. Να φροντίση εκ παραλλήλου, ή ανεξαρτήτως να εξεύρη το Διοικητικόν Συμβούλιον του Ομηρείου και άλλας εκτός των ανωτέρω πέντε υποτροφίας.
3. Να μειώση τα τε τροφεία και δίδακτρα των ανωτέρω υποτροφιών εις μόνον λίρας οθωμανικάς είκοσι δι' ολόκληρον το Σχολικό έτος και εν ανάγκη να συμπεριλάβη και τας διακοπάς εις το ανωτέρω ποσόν, εν περιπτώσει, καθ' ήν αι μαθήτριαι παραμείνωσιν εις το Εκπαιδευτήριον και δεν δύνανται ή δεν θέλωσι να μεταβώσιν εις τα ίδια.

Επιπλέον, ο τότε πρόεδρος του Ομηρείου Διονύσιος Μαρκόπουλος ζητά από τον Ευαγγελίδη να προσεγγίσει ο σύλλογος διάφορους πλούσιους ομογενείς, ούτως ώστε να εξασφαλισθεί το ποσό των 200 οθωμανικών λιρών για άλλες δέκα μαθήτριες, συμπληρώνοντας έτσι τις είκοσι υποτρόφους σύμφωνα με τον αρχικό σχεδιασμό του 1887. Προτείνει μάλιστα ως πιθανούς χορηγούς τους Ιωάννη Πεσμαζόγλου, Γεώργιο Αθηνογένη, Στέφανο Σκουλούδη και Γρηγόριο Μαρασλή, «προς ους δύνασθε να είπετε ότι η δόξα εν Σμύρνη πωλέται ευδυννά»⁴².

Τελικά κατόπιν συνεχών διαπραγματεύσεων⁴³ η «Ανατολή» αποφασίζει να υιοθετήσει την πρόταση του Ομηρείου περί μειωμένων διδάκτρων για πέντε υποτρόφους και αποστέλλει ανάλογη εγκύκλιο πρόσκλησης ενδιαφέροντος προς τους δημογέροντες, εφόρους και λοιπούς προκρίτους των Ορθοδόξων κοινοτήτων της Μικράς Ασίας⁴⁴. Σύμφωνα με την εγκύκλιο τα ετήσια τροφεία των είκοσι οθωμανικών λιρών ανά άτομο θα πληρώνονταν είτε από την κοινότητα είτε από κάποιον ιδιώτη. Απαράβατος όρος ήταν οι μαθήτριες αυτές, μετά την ολοκλήρωση των σπουδών τους, να εργαστούν ως δασκάλες στην ιδιαίτερη πατρίδα τους με μισδό που θα κατέβαλλε η Κοινότητα και ο οποίος θα επαρκούσε για αξιοπρεπή βίο⁴⁵.

Η διοίκηση του Ομηρείου, παράλληλα με τις επαφές της με την «Ανατολή», επαναπροσεγγίζει το 1906 το ελληνικό κράτος για το ζήτημα των

42. ΑΑ, Φάκελος Σμύρνης-Φιλαδελφείας: Έγγραφο Ζ120, Ομήρειο Παρθεναγωγείο προς Μαργαρίτη Ευαγγελίδη (4 Μαΐου 1905).

43. ΑΑ, Φάκελος Σμύρνης-Φιλαδελφείας: Έγγραφο Ζ127, Διονύσιος Μαρκόπουλος προς Μαργαρίτη Ευαγγελίδη (27 Μαΐου 1905)· Έγγραφο Ζ130, Ομήρειο Παρθεναγωγείο προς Μαργαρίτη Ευαγγελίδη (29 Ιουνίου 1905).

44. *Ξενοφάνης*, τ. 2 (1905), σ. 526-8.

45. Στο ίδιο· Το Ομήρειο τήρησε αυστηρά τον συγκεκριμένο όρο. Βλ. ΑΑ, Φάκελος Σμύρνης-Φιλαδελφείας: Έγγραφο Ζ163, Ομήρειο Παρθεναγωγείο προς Μαργαρίτη Ευαγγελίδη (24 Ιουλίου 1905)· Έγγραφο Ζ167, Διονύσιος Μαρκόπουλος προς Μαργαρίτη Ευαγγελίδη (2 Σεπτεμβρίου 1905).

διδασκαλισσών, αιτούμενη αυτή τη φορά το ποσό των 6.000 δραχμών για δέκα υποτρόφους από τις τουρκόφωνες κοινότητες του εσωτερικού. Ρόλο μεσάζοντα ανάμεσα στο Ομήρειο και την Κυβέρνηση Θεοτόκη παίζει ο φίλος του Μαρκόπουλου Γεώργιος Λαμπάκης, βυζαντινολόγος, υφηγητής της Χριστιανικής Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και ιδιαίτερος γραμματέας της Βασίλισσας Όλγας⁴⁶. Στα τέλη του 1906 ο Λαμπάκης προωθεί το αίτημα του Ομηρείου στον πρώην Υπουργό Ναυτικών και βουλευτή Σπυρίδωνα Κουμουνδούρο, ο οποίος με τη σειρά του πείθει τον Πρωθυπουργό Γεώργιο Θεοτόκη να στηρίξει την προσπάθεια αυτή⁴⁷.

Έχοντας λάβει τη διαβεβαίωση του Κουμουνδούρου για τη δετική έκβαση της υπόθεσης, το Ομήρειο υπέβαλε επισήμως το αίτημά του προς την ελληνική κυβέρνηση στις 27 Μαρτίου 1907, ζητώντας 6.000 δραχμές «προς τον ανωτέρω μέγαν εθνικόν και εκπολιτιστικόν σκοπόν»⁴⁸. Δύο μήνες αργότερα ο Έλληνας πρόξενος Ευγένιος Ευγενιάδης κοινοποιεί με επίσημο έγγραφό του προς το Συμβούλιο την απόφαση του Υπουργείου να επιχορηγήσει την εκπαίδευση δέκα ελληνορθόδοξων κοριτσιών από τις τουρκόφωνες περιοχές της Μικράς Ασίας στο Διδασκαλείο του Ομηρείου υπό τους ακόλουθους όρους⁴⁹:

1. Η επιλογή των υποτρόφων θα γινόταν ύστερα από συνεννόηση του Διοικητικού Συμβουλίου και του Γενικού Προξένου της Ελλάδας.

46. Για τη ζωή και το έργο του Λαμπάκη, βλ. Χρυσόστομος Μητροπολίτης Αθηνών, «Γεώργιος Λαμπάκης», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 11 (1924), σ. 2-7· Όλγα Γκράτζιου, «Από την ιστορία του Βυζαντινού Μουσείου: Τα πρώτα χρόνια», *Μνήμων* 11 (1987), σ. 54-73· Γιασμίνα Μωυσειδου (επιμ.), *Θράκη-Κωνσταντινούπολη. Το Οδοιπορικό του Γεωργίου Λαμπάκη (1902)*, Αθήνα 2007. Επίσης στην ιστοσελίδα του Αρχείου Οικογένειας Λαμπάκη, <http://www.aol.org.gr/sylloges/georgios-lampakis-bio.htm#home> (τελευταία πρόσβαση στις 29 Ιανουαρίου 2014).

47. Αρχείο Οικογένειας Λαμπάκη (ΑΟΛ), Αλληλογραφία Γ. Λαμπάκη, Ομήρειο Παρθεναγωγείο προς Γεώργιο Λαμπάκη (29 Νοεμβρίου 1906, 27 Δεκεμβρίου 1906)· Ομήρειο Παρθεναγωγείο προς Σπυρίδωνα Κουμουνδούρο (29 Νοεμβρίου 1906). Στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω τον συνάδελφο Διονύση Μουρελάτο που μου κατέστησε γνωστή την αλληλογραφία ανάμεσα στο Ομήρειο και τον Γ. Λαμπάκη, καθώς και τον Ιωάννη Λαμπάκη και τους συνεργάτες του για την πρόσβαση στο συγκεκριμένο αρχείο.

48. ΔΙΑΥΕ, 1908, Α29: Ομήρειο Παρθεναγωγείο προς Αλέξανδρο Σκουζέ (27 Μαρτίου 1907).

49. ΔΙΑΥΕ, 1908, Α29: Ευγενιάδης προς το Βασιλικόν επί των Εξωτερικών Υπουργείον (12 Μαΐου 1907).

2. Ο Γενικός Πρόξενος θα είχε την υψηλή εποπτεία της προόδου των μαθητριών.
3. Ο Γενικός Πρόξενος θα είχε δικαίωμα ελέγχου αναφορικά με τη διάθεση των χρημάτων και θα μεριμνούσε από κοινού με το Διοικητικό Συμβούλιο για την εκπλήρωση του συγκεκριμένου εκπαιδευτικού σκοπού.

Τον Νοέμβριο του 1907 το Ομήρειο αποστέλλει στον Ευγενιάδη τον τελικό κατάλογο των δέκα άπορων μαθητριών, όπως αυτός είχε προκύψει από τα μεταξύ τους προσυμφωνηθέντα και από τις προτάσεις των τοπικών αρχιερέων και κοινοτικών αρχών. Επρόκειτο για την Αναστασία Μηνά Παντελόγλου από τα Κούλα, τη Χαρίκλεια Λαζαρίδου από το Αφιόν Καραχισάρ, την Ελισάβετ Αϊβαζόγλου από τις Γάγγρες (Τσάνγκιρι), τη Χαρίκλεια Πατισόγλου από το Ικόνιο, τη Βασιλική Φρέσμαν από την Αττάλεια, την Ελένη Κανάκη από το Βαλουκεσέρ, την Ευδοκία Αγουρλόγλου από την Άγκυρα, τη Σοφία Θεολόγου από το Ουσάκ, την Ουρανία Κ. Στρατόγλου από το Ντενιζλί και την Άννα Χατζή Ιεσσαί από τη Σίλλη⁵⁰.

Μάλιστα η επιλογή των συγκεκριμένων προσώπων προκάλεσε και αντιδράσεις από γονείς των οποίων οι κόρες δεν συμπεριλήφθηκαν στην τελική λίστα. Για παράδειγμα, ο Βασίλειος Μυρσιλίδης, δάσκαλος στη Σμύρνη και αργότερα στο Ουσάκ, παραπονιέται στον Λαμπάκη για την επιλογή της Αναστασίας Μηνά Παντελόγλου, ισχυριζόμενος ότι είναι κόρη δημογέροντα, άρα ευκατάστατη⁵¹. Αν και ο Μυρσιλίδης αναγνωρίζει ότι είχε δεσπισθεί ως απαράβατος όρος οι υπότροφοι να προέρχονται από τα τουρκόφωνα χωριά της Ανατολής, φαίνεται να αποδίδει συνολικά την απόρριψη της κόρης του στη χαμηλή κοινωνική του θέση, σε συνδυασμό με την υπεροψία της Εφορείας του Ομηρείου: «Εξ άλλου το Ομήρειον θεωρείται υπό των ιδρυτών αυτού ως εκπαιδευτήριον των αριστοκρατικών ιδίως τάξεων· και είναι ποτέ δυνατόν να εγγραφή θυγάτηρ απλού δημοδιδασκάλου, αφού η τάξις ημών αύτη κατήλθε σήμερον εν τη καρδία του δούλου έθνους πολύ κατώτερον και της των παριών παρά τοις Ινδοίς;»⁵².

50. ΔΙΑΥΕ, 1908, Α29: Ομήρειο Παρθεναγωγείο προς Ευγενιάδη (05 Νοεμβρίου 1907).

51. ΑΟΛ, Αλληλογραφία Γ. Λαμπάκη, Βασίλειος Μυρσιλίδης προς Γεώργιο Λαμπάκη (21 Σεπτεμβρίου 1907)· Δαυίδ Αντωνίου, *Η εκπαίδευση στη Δυτική Μικρά Ασία: Περιοχή Ελληνικής Διοικήσεως Σμύρνης 1919-1922, Τόμος Δεύτερος, Πηγές-Κείμενα*, Αθήνα 2007, σ. 21, 195, 443, 447.

52. ΑΟΛ, Αλληλογραφία Γ. Λαμπάκη, Βασίλειος Μυρσιλίδης προς Γεώργιο Λαμπάκη (23 Αυγούστου 1907).

Τελικά, η Αθήνα χρηματοδοτεί την εκπαίδευση των δέκα μαθητριών μέχρι την αποφοίτησή τους από το Διδασκαλείο το 1912, όταν μεταβαίνουν στις ιδιαίτερες πατρίδες τους ως νηπιαγωγοί και δασκάλες⁵³. Όπως πληροφορούμαστε από τα Αρχεία του Ελεγκτικού Συνεδρίου του Κράτους, η Χαρίκλεια Πατισόγλου (ή Μπατζόγλου) διδάσκει στο Παρθεναγωγείο του Ικονίου και η Βασιλεία Φρέσμαν στο Παρθεναγωγείο της Αττάλειας⁵⁴. Κάτι ανάλογο πρέπει να υποτεθεί με μια σχετική επιφύλαξη και για την Αναστασία Μηνά Παντελόγλου, η οποία, αν και δεν κατονομάζεται, φαίνεται να αναλαμβάνει καθήκοντα δασκάλας στο Παρθεναγωγείο των Κούλων⁵⁵.

Γίνεται λοιπόν σαφές ότι, σε αντίθεση με την επιφυλακτική στάση της Αθήνας σε ανάλογο αίτημα του Ομηρείου κατά τα τέλη του 19ου αιώνα, στην περίοδο που προηγείται των Βαλκανικών Πολέμων ο γλωσσικός εξελληνισμός των τουρκόφωνων Ρωμιών εντάσσεται στις προτεραιότητες της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Στην *Προκήρυξη στους Σκλαβωμένους και στους Ελευθερωμένους Έλληνες* του 1908, ο Ίων Δραγούμης γράφει σχετικά⁵⁶:

Σκολειά στην Ελλάδα δε χρειαζόμαστε, έχουμε αρκετά, και δημοτικά και γυμνάσια και πανεπιστήμιο. [...] Σκολειά χρειαζόμαστε αλλού. [...] Σκολειά [...]

53. Σολδάτος, *Τόμος Γ΄*, σ. 47, 97.

54. Κούλα Ξηραδάκη, *Παρθεναγωγεία και δασκάλες υπόδουλου ελληνισμού: Από τα αρχεία του Ελεγκτικού Συνεδρίου*, Αθήνα 1972, σ. 171, 178.

55. ΑΑ, Φάκελος Σύμυρνης-Φιλαδέλφειας, Έγγραφο Ζ379, Ορδόδοξος Κοινότης Κούλων προς το Διοικητικόν Συμβούλιον του Συλλόγου των Μικρασιατών (20 Νοεμβρίου 1913).

56. Ίων Δραγούμης, «Προκήρυξη στους Σκλαβωμένους και στους Ελευθερωμένους Έλληνες», *Ο Νουμάς*, τχ. 6, αρ. 283 (17 Φεβρουαρίου 1908), σ. 9-11. Την εποχή που δημοσιεύεται το συγκεκριμένο άρθρο, ο Δραγούμης έχει προσωπική γνώση της κατάστασης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, καθώς υπηρετεί ως ανώτατος διπλωματικός υπάλληλος (αρχικά ως β΄ γραμματέας και κατόπιν ως γραμματέας α΄ τάξεως) στην ελληνική πρεσβεία Κωνσταντινουπόλεως. Άλλωστε το κείμενο είχε κυκλοφορήσει ως αυτοτελές φυλλάδιο στην Κωνσταντινούπολη μια εβδομάδα πριν την ανατύπωσή του στην εφημερίδα. Λίγους μήνες αργότερα ο Δραγούμης θα συστήσει, σε συνεργασία με τον Αθανάσιο Σουλιώτη-Νικολαΐδη, την *Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως*, η οποία ενεπλάκη ουσιαστικά με τη διαχείριση των εκπαιδευτικών ζητημάτων του ελληνοορδόδοξου μιλλέτ. Βλ. Ίων Δραγούμης, *10 άρθρα του στο «Νουμά»*. *Τακτοποιημένα και φροντισμένα από τον Δ. Π. Ταγκόπουλο*, Αθήνα (χ.χ.), σ. 48· Σπύρος Α. Βοβολίνης – Κωνσταντίνος Α. Βοβολίνης (επιμ.), *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν*, τόμ. Δ, Αθήνα 1961, σ. 457-8, 465· Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης, *Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως*, Θάνος Βερέμης – Κατερίνα Μπούρα (επιμ.), Αθήνα 1984, σ. 118-129.

όχι με πολλούς δασκάλους και δασκάλες, παρά μ' ένα, δυό ή τρεις το πολύ, μα καλούς, καλοπληρωμένους, να αγαπούνε τα παιδιά και τη δουλειά τους, και να ξέρουν τι περιμένει το έθνος απ' αυτούς και από τα σκολειά του – τέτοια σκολειά χρειάζονται στην Τουρκία (στην Ανατολή και στη Ρούμελη) και μάλιστα εκεί που δε μιλούν ακόμα οι Έλληνες καλά τα ελληνικά, παρά ανακατώνουν και τούρκικα και σλαβικά.

Την ίδια εποχή που το Ομήρειο επιδιώκει την οικονομική στήριξη του ελληνικού κράτους, κρατά και σταθερή επαφή με την «Ανατολή». Τον Ιούλιο του 1908 ο Μαρκόπουλος ενημερώνει τον Ευαγγελίδη για τον τόπο προέλευσης των δέκα παραπάνω υποτρόφων και του ζητά τη βοήθειά του, ούτως ώστε να βρεθούν μερικές ακόμα μαθήτριες για το Διδασκαλείο του Ομηρείου από άλλες τουρκόφωνες, αλλά και από αρμενόφωνες περιοχές. Τονίζει μάλιστα την άμεση ανάγκη για δασκάλες με οθωμανική υπηκοότητα ύστερα από τη σχετική διαταγή της κυβέρνησης των Νεότουρκων και τις υποχρεωτικές απολύσεις δασκάλων που αρνήθηκαν να αλλάξουν την υπηκοότητά τους από ελληνική σε οθωμανική⁵⁷. Ο σύλλογος ανταποκρίνεται για ακόμα μία φορά θετικά στο αίτημα του Ομηρείου και υποδεικνύει δέκα υποτρόφους από τουρκόφωνες και τέσσερις από αρμενόφωνες κοινότητες, οι οποίες γίνονται αποδεκτές ως υπότροφοι στο παρθεναγωγείο⁵⁸.

Αντί επιλόγου θα επιχειρήσουμε μια σύντομη αποτίμηση της 40χρονης εκπαιδευτικής δραστηριότητας του Ομηρείου Παρθεναγωγείου. Σε ό,τι αφορά τη Σμύρνη, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το Ομήρειο διατηρεί το υψηλό εκπαιδευτικό του κύρος στα μεσαία και μεγάλα αστικά στρώματα των ελληνορθόδοξων μέχρι τη Μικρασιατική Καταστροφή, όταν το σχολείο παραδίδεται στις φλόγες για δεύτερη φορά και καταστρέφεται οριστικά. Ο αριθμός των εγγεγραμμένων μαθητριών καθ' όλη αυτή την περίοδο παραμένει σταθερά υψηλός. Για παράδειγμα, το σχολικό έτος 1910-11 στο Ομήρειο φοιτούν 202 μαθήτριες, ενώ το 1921 φτάνουν τις 392⁵⁹. Μια προσεκτική ανάγνωση των ονομάτων που συγκροτούν το Διοικητικό Συμβούλιο του «Συλλόγου

57. ΑΑ, Φάκελος Σμύρνης-Φιλαδελφείας, Έγγραφο Ζ200, Διονύσιος Μαρκόπουλος προς Μαργαρίτη Ευαγγελίδη (09 Ιουλίου 1908). Για τις απαγορεύσεις της Πύλης που σχετίζονταν με τους δασκάλους ελληνικής υπηκοότητας, βλ. Σολδάτος, *Τόμος Γ΄*, σ. 81-4, 118-126.

58. «Αρχαιρεσίαι του Συλλόγου», *Ξενοφάνης*, τχ. 6 (1909), σ. 27-8.

59. ΔΙΑΥΕ, 1911, 24.1: Στατιστική Ομηρείου Παρθεναγωγείου (28 Σεπτεμβρίου 1911)· Σολομωνίδης, *Η παιδεία στη Σμύρνη*, σ. 270.

Αποφοίτων Ομηρειάδων» (ιδρύθηκε στην Αθήνα το 1950), μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ο συνδυασμός ελληνικής και ευρωπαϊκής παιδείας που έλαβαν οι θυγατέρες «των ενταύθα και αλλαχού ευπορουσών οικογενειών» στο Ομήρειο αποτέλεσε, για κάποιες από αυτές, έναν από τους λόγους της ένταξής τους στις ανώτερες τάξεις της αθηναϊκής κοινωνίας ύστερα από τον ξεριζωμό του 1922⁶⁰.

Σχετικά με το ρόλο που διαδραμάτισε το σχολείο στον γλωσσικό εξελληνισμό των τουρκόφωνων Ρωμιών, η εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων είναι σαφώς δυσκολότερη. Το βέβαιο είναι ότι το Διοικητικό Συμβούλιο του Ομηρείου αξιοποίησε με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τόσο τα τυπικά/θεσμικά όσο και τα άτυπα/φιλικά ή επαγγελματικά δίκτυα⁶¹ για να προωθήσει την εκπαιδευτική του πολιτική στα ενδότερα της Μικράς Ασίας. Αυτό άλλωστε μαρτυρούν η παράλληλη επαφή με το ελληνικό κράτος και το Σύλλογο Μικρασιατών η «Ανατολή» και η προσέγγιση των Λαμπάκη και Ευαγγελίδη ως μεσαζόντων αντιστοιχώς. Αποτέλεσμα αυτής της πολιτικής ήταν η εξασφάλιση συνολικά είκοσι εννέα υποτροφιών, είκοσι πέντε για τουρκόφωνες και τέσσερις για αρμενόφωνες μαθήτριες, με βασικά κριτήρια επιλογής τη μητρική γλώσσα, τον τόπο καταγωγής, την οικονομική κατάσταση και τη σχολική επίδοσή τους. Ωστόσο, τα κριτήρια αυτά δεν τηρούνται πάντα αυστηρά λόγω της εμπλοκής πολλών και διαφορετικών φορέων στη διαδικασία επιλογής, όπως οι ντόπιοι αρχιερείς και κοινοτικοί άρχοντες, οι εφορείες των τοπικών σχολείων, ο σύλλογος «Ανατολή», το Συμβούλιο του Ομηρείου και το ελληνικό προξενείο Σμύρνης.

Λαμβάνοντας ως δείγμα τις δέκα τουρκόφωνες περιοχές που αποστέλλονται ως δασκάλες οι απόφοιτες του Ομηρείου του 1912, διαπιστώνει κανείς ότι μέχρι το 1922 είχε διαμορφωθεί εκεί ένα σχετικά ικανοποιητικό δίκτυο ελληνικών σχολείων⁶². Εξετάζοντας τις προφορικές μαρτυρίες των προσφύγων

60. Το Διοικητικό Συμβούλιο αποτελούσαν οι Ιωάννα Τσάτσου, Καίτη Λαιμού, Σταυριάνθη Αναστασιάδου, Νίνα Σακέττα, Αγγελική Αθανασούλα, Καλλιόπη Ορφανίδου, Ελένη Σταυρίτση, Παρή Βασιλειάδου, Κλειώ Βόγα, Έλλη Ανεμογιάννη και Καλλιόπη Μανιάτη. Βλ. Σολομωνίδης, *Η παιδεία στη Σμύρνη*, σ. 276.

61. Πρβλ. Κάννερ, *Έμφυλες κοινωνικές διεκδικήσεις*, σ. 41-3.

62. Greek Bureau of Foreign Information, *Statistics of the population of Thrace and Asia Minor*, London 1912, σ. XVII, XVIII, XIX, XX· Σολδάτος, τόμ. Α, σ. 176-7, 179-181, 185-6, 190· Δαυίδ Αντωνίου, *Η εκπαίδευση στη Δυτική Μικρά Ασία: Περιοχή Ελληνικής Διοικήσεως Σμύρνης 1919-1922, Τόμος Πρώτος, Η εκπαιδευτική κατά-*

πρώτης γενιάς των ίδιων περιοχών στο Αρχείο Προφορικής Παράδοσης του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών οδηγούμαστε σε δύο βασικές παρατηρήσεις: η πρώτη είναι ότι σχεδόν όλοι οι πληροφορητές είχαν ως μητρική τους γλώσσα την τουρκική. Η δεύτερη είναι ότι την ελληνική γλώσσα την είχαν διδαχθεί στα σχολεία που λειτουργούσαν στον οικισμό τους. Ειδικότερα για τις γυναίκες πληροφορήτριες, το επίπεδο της ελληνομάθειας παρουσιάζει διαβαθμίσεις ανάλογα με την ποιότητα της εκπαίδευσης που παρείχαν τα συγκεκριμένα σχολεία και το σχολικό έτος μέχρι το οποίο φοίτησαν⁶³. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι η διγλωσσία που οραματιζόταν ο Παύλος Όμηρος το 1887 είχε ως ένα βαθμό επιτευχθεί, αν και όχι πάντα με τις πλέον ενδεδειγμένες παιδαγωγικές μεθόδους⁶⁴.

Σε κάθε περίπτωση όμως, το Ομήρειο Παρθεναγωγείο συνέβαλε στον γλωσσικό εξελληνισμό των τουρκόφωνων ελληνορθόδοξων Ρωμιών, στοιχείο το οποίο πρέπει να συνεκτιμηθεί σε σχέση με τη μετέπειτα οδυνηρή ενσωμάτωσή τους όχι πλέον στο αφηρημένο ελληνικό έθνος χωρίς σύνορα, αλλά στο συγκεκριμένο ελληνικό κράτος, όπως αυτό διαμορφώνεται ύστερα από τη Μικρασιατική Καταστροφή και την επακόλουθη υποχρεωτική ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών του 1923.

σταση, Αθήνα 2007, σ. 188, 191-2· Αντωνίου, *Τόμος Δεύτερος*, σ. 44, 191-2, 442-5, 447, 452.

63. Αρχείο Προφορικής Παράδοσης (ΑΠΠ), Γαλατία 1, Άγκυρα· Παμφυλία 1, Αττάλεια· Φρυγία 1, Αφιόν Καραχισάρ· Μυσία 19, Βαλούκεσερ (Μπαλούκεσερ)· Φρυγία 6, Δενιζλί (Ντενιζλί)· Λυκαονία 1α, 1β, Ικόνιο· Λυδία 18, Κούλα· Φρυγία 12, Ουσάκ· Παφλαγονία 16, Τσάνγκιρι (Γάγγραι)· Λυκαονία 2, 3α, Σίλλη.

64. «Τα ελληνικά τα μαθαίναμε στο σχολείο. Είχαμε μια αυστηρή δασκάλα. Όταν μας τσάκωνε να μιλάμε τούρκικα, για την κάθε τούρκικη λέξη μάς έβαζε πρόστιμο ένα μεταλλίκι», Μαρτυρία Δέσποινας Γιαννούση, ΑΠΠ, Λυδία 18, Κούλα· «Στη Σχολή είχαν εφαρμόσει το εξής σύστημα για να υποχρεωθούν τα τουρκόφωνα παιδιά να μιλούν ελληνικά εξωσχολικά. Σε κάθε τάξη, ο δάσκαλος έδινε διαδοχικά κάθε μέρα ένα ξυλαράκι, το “baton”, με την υποχρέωση να το μεταβιβάσει σε όποιον, είτε στο διάλειμμα, είτε στο δρόμο, μιλούσε τουρκικά. Ο “ένοχος” πλήρωνε την άλλη μέρα στο δάσκαλο σαν πρόστιμο μικρό χρηματικό ποσό», Μαρτυρία Ιωάννη Ιεσσαί, ΑΠΠ, Λυκαονία 2, Σίλλη.